

16. Goichon A.M. Lexique de la Langue Philosophique D'ibn Sina. –Paris, 1938. – 496 p.
17. Van den Bergh S. Anniyya / S. Van den Bergh // Encyclopaedia of Islam. Leiden: Brill, 1986. Vol. 1. – Pp. 513–514.

*Рекомендовано до друку д.філос.н., проф. каф-ри всесвітньої філософії та естетики
Східноукраїнського національного університета імені Даля В.М. Шелюто
Стаття надійшла до редакції 24.12.2015*

УДК 821.161.2-(043.3)

ІСТОРІОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ РОМАНУ П. КУЛІША «ЧОРНА РАДА»

О.В. Олійниченко

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Тел: +38098–287–05–72; email: e.v.olinych@gmail.com*

В статті розглядаються поняття «історіософія» та «філософія історії», визначаються особливості української історіософії XIX століття. Аналізуються різні погляди на історіософію українського письменника П.Куліша. Враховуючи національні особливості, характеризується історіософська концепція автора в першому українському історичному романі «Чорна рада».

Ключові слова: історіософія, філософія історії, національна ідея, художня концепція, історичний процес.

В статье рассматриваются понятия «историософия» и «философия истории», определяются особенности украинской историософии XIX столетия. Анализируются разные взгляды на историософию украинского писателя П. Кулиша. Принимая во внимание национальные особенности, характеризуется историософская концепция автора в первом украинском историческом романе «Черная рада».

Ключевые слова: историософия, философия истории, национальная идея, художественная концепция, исторический процесс.

The article highlights the terms «historiosophy» and «philosophy of history», defines the peculiarities of XIXth century Ukrainian historiosophy. It analyses different viewpoints on the historiosophy of the Ukrainian writer P.Kulish. Taking into consideration national peculiarities, we characterize historiosophical conception of the first Ukrainian historical novel «The Black Council».

Keywords: historiosophy, philosophy of history, national idea, artistic conception, historical process.

Термін «історіософія» в сучасній науці є одним з найбільш уживаних дефініцій в той час, коли не завершено його теоретичне осмислення. Це поняття широко

використовується в історіографії, філософії та літературознавстві, звертаються до нього при поєднанні твору історичного матеріалу з наявною філософською авторською концепцією. Враховуючи трансформаційний статус українського суспільства і особливості вітчизняної соціокультурної ситуації, якіколи актуальним видається дослідження історичного виміру національної свідомості, історіософії, що є невід’ємним елементом української культури. Постійне згадування «історіософії» засвідчує необхідність вивчення української філософської думки, але з тої точки зору, яка б врахувала її специфіку.

Термін «філософія історії» було запропоновано Ф. Вольтером у праці 1765 року, трактуючи його як наукову теорію історії, переосмислення історичних подій. Поступово значення даного терміну розширилося, і у дисертації послідовника Г.В.Ф. Гегеля А.Цешковського «Пролегомени до історіософії» (1838) з’являється оновлена дефініція «історіософії», яка передбачала не тільки осмислення минулого, а й ірраціональне обґрунтування майбутнього. «Філософська енциклопедія» визначає історіософію наступним чином – це концепція філософії історії, що створюється як цілісне осягнення варіативності і спадкоємності конкретних історичних форм з точки зору розкриття в них універсального закону або метаісторичного змісту [7].

Сучасна гуманітарна думка підтримує стійку традицію розрізняти терміни філософія історії та історіософія. Дослідник В.Кошелєв визначає цю різницю так: « Вона <історіософія> відрізняється від класичної філософії історії (представленої, наприклад, у Гегеля): вона менше займається виявленням логіки світового історичного процесу, причинно-наслідковим сплетінням подій, раціональним поясненням їх сутності. Історіософія – це інтуїтивне переживання долі народів, естетичне й етичне осмислення основ їх історичного буття, пошук «коріння» і передбачення майбутньої «долі» [5: 195–196]. Загальноприйнятого визначення терміна «історіософія» не існує, в його трактуванні спостерігаємо значні відмінності. У авторитетному науковому виданні «Енциклопедія історії України» зазначено, що терміном «історіософія» позначають релігійно-філософські чи філософсько-ірраціонально-містичні уявлення про історичний процес та відповідні теоретичні схеми розвитку такого процесу і відповідні способи теоретизування. Відповідно до будь-якої історіософської концепції, історичний процес існує як такий, але першопричини історичного руху принципово не можна до кінця раціонально осмислити і логічноконцептуалізувати. Цим фундаментальним обмеженням можливостей наукового поступу в пізнанні історичного процесу історіософський підхід докорінно відрізняється від філософії історії. «Історіософія передбачає «іраціональний залишок» історичного буття, який унаслідок своєї ірраціональності не можна осягнути розумом, а лише відчутти чи сприйняти або через віру, зокрема завдяки причетності до певної релігійної традиції, основи якої здебільшого творчо інтерпретуються, або через інтуїцію. Проте, по-суті, чіткої межі між історіософією та філософією історії не існує, а тому часто історіософію визначають як один з напрямів — ірраціоналістичний — філософії історії, але навіть у цьому випадку історіософію не ототожнюють з філософією історії» [2:591–592]. Філософія історії узагальнює історичний процес, досліджує його загальні закономірності, подає філософське наукове розуміння внутрішнього змісту історичних подій і фактів, витлумачення того чи іншого світу, як певної цілісності, побудови універсальних схем, глобальних моделей тощо. В історіософії можливі прояви ірраціональності та політико-ідеологічної суб’єктивності. Їй притаманні залежність від світоглядно-

ідеологічної сфери, інтерес до долі конкретного історичного об'єкта, життя історичних осіб. Історіософія значною мірою індивідуалістична і персоніфікована, її цікавлять доля свого народу, чинник особистості в історії. На відміну від філософії історії, вона значно більше насичена інтуїтивним мисленням, етико-емоційними переживаннями. Провідними у філософії історії є загальні раціоналістичні закони, а в історіософії – екзистенціальні принципи дослідника-мислителя. Філософія історії впорядковує світову історію в контексті багатьох національних історій, а історіософія – навпаки, подає конкретну національну історію в контексті всесвітньої. Дослідник М.Малиновський зазначає: «Закоріненість у національному ґрунті є родовою ознакою історіософії, що, зокрема, пов'язано з пошуком шляхів національного відродження, самоствердження своєї нації у світі» [8: 3].

У XIX ст. розпочався процес розвитку української історіософії, яка предсавлена роботами М.Драгоманова, М.Костомарова, пізніше В.Липинського, Ю.Липи, М.Зерова, Д.Чижевського. Несприятливі суспільно-політичні обставини, асимілятивна політика царського уряду що до України були на заваді розвитку вітчизняної історіософії. Історіософія України періоду романтизму плекала риси самотності нашої історії, спираючись на великі здобутки козацького літописання. Це не були спеціальні історіософські дослідження, проте це були історичні, філософські, художні твори історіософського змісту. Вітчизняна історіософія, упродовж усього свого розвитку постійно керуючись суспільно-політичними потребами, частково засвоювала певні ідеї європейської філософської думки, поєднуючи їх з українськими філософськими традиціями та поглядами. Незаперечний зв'язок історіософії з історичною наукою (історіографією в широкому розумінні) дослідники оцінюють як відношення логічного перехрещення. З одного боку, історіософія має можливість широко залучати фактичний історичний матеріал, з іншого боку, історіософія впливає на визначення концептуальних, теоретичних та методологічних засад історичних творів. Історіософія перетинається також з філософією національної ідеї. Спільне у них — любов до свого народу, увага до його самотності, історичної долі, прагнення втілити свої ідеї в життя. Порівняння історіософії з іншими суспільствознавчими науками чітко виявляє її принципові відмінності, характерні ознаки. Дослідники підкреслюють прагматизм історіософії, прагнення авторів історіософських творів своїми дослідженнями, розробками сприяти вирішенню кардинальних практичних проблем суспільства. Прагматизм історіософії виявляється під час аналізу проблем історичного процесу, його сутності, напрямків, періодів, рушійних сил з чіткою політико-ідеологічною налаштованістю. Повсякчас підкреслюються самотність і значущість минувшини, свого етносу, його кращих рис, чеснот, ролі в історії, пережиті негаразди і прекрасне, світле майбуття. Недостача необхідного джерельного матеріалу компенсувалася інтуїтивними переконаннями авторів, згадуваннями відомих діячів, подій, а також емоційністю викладу. Дослідники неодноразово підкреслювали соціально-практичну спрямованість історіософії як типологічну її ознаку. А оскільки в різні часи, пише дослідник К. Кислюк, Україна мала певні практичні потреби, це безпосередньо впливало на завдання, проблематику, спрямованість історіософії: «Українська історіософія завжди була заклопотана найперше теоретичною фіксацією самоїдентичності українців, для чого так само завжди використовувались не тільки наукові, але й ненаукові засоби» [4:38].

Вітчизняні історіософи мали подолати обмеженість історичної і культурної пам'яті, вплинути на стан історіографічної науки, окреслити її теоретико-методологічну базу. Більшість історіософських концепцій другої половини XIX ст. знаходили своє вираження в художніх творах, так письменники осмислювали історичне буття. Дослідник К. Кислюк зазначив: «Тому українська романтична історіософія на загал репрезентувала себе в «історизованих літературних творах»(Г. Грабович) як відтворення певних концептуальних ідей у художніх образах»[4:143]. Одна з найцікавіших історіософських концепцій нашого минулого належить українському письменнику Пантелеймону Кулішу, який створив перший вітчизняний історичний роман «Чорна рада».Вартісністьтворчого доробку П. Куліша не обмежується лише літературою. На цьому наголошують дослідники Ю. Шерех, Т. Дзюба, А. Гуляк. Також на увагу заслуговують праці М. Жулинського та Є. Нахліка , у яких спадщина видатного українського діяча подається глибоко й всебічно, підкреслюється, що це була багато в чому суперечлива, але видатна постать в історії українського письменства, наголошується на вагомості внеску П.Куліша в українську культуру; і що суть історіософських поглядів письменника полягала в неприйнятті революційного екстремізму, котрий загрожував, на його думку, другою Руїною. Світогляд П. Куліша, який реалізувався в його філософських та літературних пошуках, був широким та багатограним, тому дослідники особистості Куліша не мають одностайної думки щодо історіософської концепції письменника. Так, Д. Чижевський вважає кордоцентризм основою філософських шукань П. Куліша, але Є. Нахлік наголошує на неможливості звести все багатство філософського дискурсу П. Куліша до кордоцентризму, вказуючи на гармонійне поєднання раннього раціоналістичного (домінування розуму) з пізнім преромантичним Просвітництвом (з перевагою серця) у різні періоди творчості П. Куліша. У свою чергу, Т. Дзюба, вбачає у філософському світогляді П. Куліша синкретичне поєднання релігійно-просвітницьких ідей. Дослідники зазначають, що наслідуючи позиції романтизму, духовні лідери Кирило-Мефодіївського братства, в тому числі й П. Куліш, прагнули розробити філософські основи української національної ідеї. Перш за все, це означало дати відповідь на питання: хто ми як нація? Щоб усвідомити власну етнічну індивідуальність, необхідно було дійти до істини про своє національне коріння, яке крилось у минулому, показавши його зв'язок із сучасним. Не випадково, що історія зображалась такою, яка існує не тільки в минулому, але й втілювалась у сучасниках, продовжує вирувати серед нащадків, обумовлюючи їхній світогляд. Сприймавши як істину таку історіософську доктрину, П. Куліш втілює її в своїй творчості. Отже, визнаючи об'єктом історичного дослідження минуле, пов'язане із сучасністю, П. Куліш констатує існування суспільного закону, відповідно до якого кожне покоління в історії «стоїть на плечах» попередніх поколінь, спирається на досягнення предків. Цю закономірність визнає і сучасна історіософія, хоч і по-різному пояснює спосіб зв'язку між поколіннями і джерела соціального поступу. Для П. Куліша як представника філософії України XIX ст. притаманне захоплення гегельянством. Саме в плані філософії історії Г. Гегеля П. Куліш писав в праці «Записки про Південну Русь», що історію рухає абсолютний дух, всесвітній розум. Проте у П. Куліша він перевтілюється в народний дух, під яким розуміється суспільна свідомість з її різноманітними формами. Суттєво-характерне, спільне в мисленні й особливо в почуттях (романтизм) людських спільнот і соціальних верств, їхні колективні

настрої, прагнення, поривання і складають те, говорить П.Куліш, що ми називасмо духом народним. Цей дух здатні теоретично виразити історики, філософи, у літературно-художніх творах – митці, через індивідуальні чуттєві образи й картини. Автор змальовує в романі «Чорна рада» історично достовірну атмосферу жорстокого соціального протистояння (низове козацтво і міщанство проти козацької верхівки) та політичного протистояння (представник козацької еліти Яким Сомко проти Івана Брюховецького, який прихилив на свій бік міщан, селян і збідніле козацтво). Характеризуючи створену Кулішем картину Руїни, М.Жулинський наголошує, що «широка вільна стихія соціальних пристрастей звичайного люду, черні кидає по різних хвилях політичних амбіцій і міжусобиць цей корабель української державності, за кермо якого хапається і кошовий Запорізької Січі Брюховецький, і зорієнтований на польсько-шляхетську підтримку Тетеря, і дещо ідеалізований Кулішем гетьман Сомко» [3: 23]. В цей критичний для української держави час, на думку Куліша, сталося найстрашніше – брат повстав на брата, козак – на козака. Свою історіософську позицію автор вкладає насамперед в уста Божого чоловіка, отамана Кирила Тура та священника-полковника Шрама.

Окремі колізії між полковником Шрамом і селянином, між козаками і міщанами готують читача до масштабного історичного конфлікту «на брата брат». П.Куліш звертається до символічного образу місяця, що віщує козакові лихо. Звертаючись до цього символу, автор застерігає своїх героїв від братовбивчого кровопролиття: «Чого на місяці тії плями? Він знав чого. То ще як Каїн убив Авеля, то бог назнаменав на місяці той гріх своєю рукою: «Дивіться, – каже, люде: так як сей Каїн довіку-вічного нестиме на плечах мертво братне тіло, так усякий душогубець носитиме довіку, до суду тяжкий гріх свій» [6: 64].

Опис Чорної ради в романі – це пік конфлікту «на брата брат». У час, коли треба було обирати гетьмана, боронити державу від зазіхань чужоземців, українці розсипалися на окремі табори, кожен з яких відстоював особисті інтереси ціною братської крові. Ці історичні факти глибоко вразили П.Куліша, який змалював страшні наслідки розбрату: «По полю не один віз з покаліченими кінями валяється, не одна вдова плаче по мужові, не один бідаха, конаючи в крові, тужить, що не поліг під Берестечком. А там скрізь порозламувані скрині, одежа лежить розкидана, кривава пороздирана; пух із перин, наче сніг, летить по вітру: усюди розбишаки шукали грошей, усе порили, розкидали» [6: 139].

Історіософська концепція Руїни Пантелеймона Куліша свідчить про переконання автора у тому, що саме руїна людського духу, національного духу, заперечення головних християнських заповідей призвели до втрати нашої державності. П.Куліш за допомогою яскравих типових характерів, через їх вчинки і думки показує руйнування уявлень про честь роду, нівелювання славних козацьких звичаїв, священних принципів лицарства, козацького побратимства.

З огляду на предмет нашого дослідження особливої уваги потребує характер гетьмана Якіма Сомка. Звичайно, дослідників цікавить питання про те, чому саме цей учасник конфлікту «на брата брат» змальовується Кулішем майже ідеальним. На думку вчених, Сомко викликав у автора симпатію тим, що під час Чорної ради 1663 року усвідомив фатальність братовбивчих чвар і погодився поступитися гетьманською булавою. Своєрідність вирішення П.Кулішем типового конфлікту доби Руїни «на брата брат» оцінює А.Гуляк: «Одначе, будуючи сюжет роману навколо історичної події – чорної ради 1663 року (а отже і конфлікту), П.Куліш не

подає хроніку подробиць усіх подій, опис яких можна знайти в історії того часу. Для письменника історичний роман – це насамперед повісткування про масштабний історичний конфлікт епохи з точки зору того, як він видозмінює життя цілих прошарків суспільства й України в цілому, як відбивався він на долях окремих людей» [1: 284]. Величезною заслугою П.Куліша є те, що він зумів організувати всі події роману навколо центрального історичного конфлікту епохи Руїни, розкрив маловідомі сторінки життя України. Змальовуючи політичні і соціальні протистояння доби, автор трактує їх як наслідок більш глибокого конфлікту з біблійною генезою, конфлікту «на брата брата». П.Куліш переніс у свій роман основні риси української історії та проник до джерела історичної істини [1: 284].

Аналіз історичного роману П.Куліша вказує на те, що його філософські погляди тісно пов'язані із концептуальними світоглядними концепціями учасників Кирило-Мефодіївського братства, представленими, передовсім, у Законі Божому або «Книзі буття українського народу». У художній спадщині П. Куліша визначається комплекс історіософських понять та ідей, котрі не змінювалися, а лише вдосконалювалися та набували характеру стрункої, логічно довершеної системи. Фундаментальними засадами світогляду мислителя є його хліборобська прив'язаність до рідної української землі, до свого «хутора», гуманізм і антропоцентризм. В романі «Чорна рада» простежуються основоположні елементи історіософії письменника – екзистенціалізм, кордоцентризм, релігійний романтизм, просвітницький провіденціалізм. Компоненти, під впливом яких формувалася філософія П.Куліша, характерні для всіх представників української культури ХІХ ст. Ними постають міфологія і фольклор, українська література й історія, вчення західноєвропейських філософів ХVІІ-ХІХ ст., в тому числі німецька класична філософія. Причому якщо ідеал «культурного українця» протягом творчості П.Куліша виявляється постійним, то його філософська аргументація еволюціонувала від романтизму до позитивізму, від релігійного до наукового світогляду, від православ'я до позитивної релігії для всіх народів, від козаколюбства до козакофобства, від «західництва» до критики західної культури. Історіософську концепцію П.Куліша навряд чи доцільно прив'язувати до схем історії західноєвропейської філософії. Йому притаманна надзвичайна багатогранність філософської думки, поєднаної із постійним душевним пошуком істини в безкінечному русі життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуляк А. Становлення українського історичного роману («Чорна рада» П.Куліша) / А. Гуляк. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 292 с.
2. Енциклопедія історії України: в 5т. – Т.3. – К.: Наукова думка, 2005. – 592 с.
3. Жулинський М. Пантелеймон Куліш. Літературний портрет // Куліш П. Чорна рада / М. Жулинський. – К.: Бібліотека українця, 2000. – С.3–37.
4. Кислюк К. Історія в українській культурі: від концепту до концепції / К. Кислюк. – Харків: ХДАК, 2008. – 288 с.
5. Кошелєв В. Алексей Степанович Хомяков, жизнеописание в документах, рассуждениях и разысканиях / В. Кошелєв. – М.: НЛЮ, 2000. – 512 с.
6. Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1863 року / П. Куліш. – К., 1993. – 163 с.
7. Философская энциклопедия. – М., 1998. – 320 с.

Стаття надійшла до редакції 10.06.2016